

Тохаро-тюркски лексикални аналогии (I)

Хакан Айдемир

Istanbul Medeniyet University, Department of Linguistics, aydemirhaakan@gmail.com.

Dil Araştırmaları Sayı: 15 Güz 2014, 53-60 ss

Анотация: Има много нерешени въпроси и неизвестни аспекти по отношение на тохаро-тюркските езикови отношения и тохаро-тюркските лексикални съответствия. Едно от тях е думата в тох. (б) *kärk* – да ударя, сека, троша и аналогичното в карачаево-балкарски (тюркски) *kärk* – да ударя, сека, троша. Тъй като структурата на тохарската дума е с неясна етимология, възниква въпросът, дали това не е заемка от тюркски (ЖВ. Д. Адамс я обяснява с тохарското *kärst* – сека режа < от иран. пр., а тохарската форма ни насочва към българското *кърша* – чупя!).

Настоящото проучване има за цел да установи, дали тази дума не е тюркска заемка в тохарски Б. Проучването посочва, че най-вече въз основа на тюркските и тохарски морфологични критерии думата *kärk* изглежда е заемка от тюркски.

Ключови думи: тохарски, прото-тюркски, езикови контакти, лексикална кореспонденция, глаголни заемки, тюркска етимология.

Както вече казах, има много нерешени проблеми и неизвестни аспекти на тохаро-тюркските езикови и етническите отношения. Основните въпроси са "кога" е осъществен даден контакт, и „колко“ дълго време е траел.¹ На тези въпроси за момента е трудно да се отговори. Но със сигурност мога да твърдя че горната времева граница на тохаро-тюркските контакти е 12 – 13-ти в. от н.е.²

Другият нерешен и основен проблем беше дали тохарските етноними *Twqru* и *Twq'ru* срещащи се в древнотюркските източници, са оставили следи в топонимията на съвр. Синззян. Този въпрос не бил разглеждан в научната литература, и в свое изследване, успях да докажа, че изучаването на тези неизвестни досега тохарски топоними, дори ни показва географското разпределение на тохарите в Синззян, Друго мое проучване по този въпрос, доказва, че в днешен Афганистан (т.е. исторически Тохаристан) и в съседните страни, има много непознати досега тохарски етнотопоними и етнохидроними, които също са много важни от гледна точка на история и историческата география на тохарите в Тохаристан.

След изясняване на историческия, хронологическия и географския фон на тохаро-тюркски отношения, аз ще разгледам някои тохаро-пратюркски лексикалните съответствия; (1) Някои от тях все още не са широко известни на всички учени изследващи въпроса (напр тох. *kärk*- = тюрк. *kärk*-; тох *uārk*- = тюрк. *yaŋ*-; тох. *ku*- = тюрк. * *ku*- от *kud*-; тох. *är*- =тюрк. *är*-; тох. *or* = тюрк. *or – дърво, от *orman* - гора; тох. *ärse* = тюрк. *ars* ~ *äs* ~ *as*; тох. *päl* = тюрк. *bal от *balbaşı* и *bālig* < *bal+*lig*; тох. *keme*, *kam* = тюрк. *kämä* ~ *gämä*, *kämir*-, монг. *kämä от: *kämä*+*lä*-; и т.н.). Тук обаче трябва да се спрем само на тох. *kärk*- сека, троша и тюркския аналог (карач.-балкар-) *kärk*- да сека, да понижа, вдлъбнатината". Ще обсъдим останалите думи споменати по-горе в следващи статии от тази поредица, (2) вкл. и най-проблематичните съответствия, които са обсъждани и от други водещи учени, но за които тюркския фон не е бил изяснен или пък има несигурност, дали се касае за тюркска и / или монголска дума; и накрая, (3) ще се спра на лъжливите лексикални съответствия, които се основават на погрешни схващания и спекулации.

Тюркското (карачаево-балкарско) *kärk*- ударям, сека, правя прорез, промушвам

Думата е идентична с тохарски (б) *kärk*- - със същото значение, но според Дъглас Адамс (D. Adams), авторът на известния речник на езика тохарски Б, произходът на думата е "неясен".³ Засега тази дума е изглежда удостоверява само в тохарски (б). Ван Виндекенс предполага, че тя е проява на ПИЕ *(s)ker- „сека“.⁴ Адамс обаче констатира, че такова решение е "малко убедително".⁵ Хилмарсон предлага връзка с тохарското *kärst*-

¹ Aydemir 2009:159, бел. 2.

² Aydemir 2009:159-180.

³ Adams 1999:162-163; Adams 2013:172

⁴ Windekens 1979:208.

⁵ Adams 1999:162; Adams 2013:172.

"отсичам".⁶ Според Адамс, "едно такова предложение предоставя отлична етимология в семантично отношение, но за сметка на усложняване на фонологичното развитие, което става проблематично".⁷

Както се вижда по-горе, произхода на тохарската думата не е ясен и тя няма убедителни тохарска или ПИЕ етимология. От друга страна, обаче, няма съмнение, че тох. (б) *kärk-* и тюрк. *kärk-* са една и съща дума. Този очевиден факт, повдига някои важни въпроси. На първо място (1) дали думата *kärk-* е заемка в тюркски от тохарски или пътят е обратен. Ако е така, тогава (2) "как", "кога" и "къде" е станало заимстването от единия език в другия език? Също трябва да се вземе под внимание, че традиционните глаголни форми са много по-трудни за заемане от един език в друг, отколкото другите граматични форми (напр. съществителни), и настъпването на такова глаголно заемане предполага определена степен на двуезичие (предимно принудителен билингвизъм). Това поставя въпроса (1), "кой" налага това двуезичие, тохарите или тюрките, и (2) "кога" и "къде" е станало това двуезичие? Окончателен отговор на тези въпроси може да се даде, само ако разгледаме всички тохаро-тюркски лексикалните съответствия, и особено заемането на глаголи. Въпреки това, дори и тогава не всичко може да бъде ясно и сигурно.

В тюркологическата литература до сега не е обсъждан въпроса за формата *kärk-* "промушвам, разсичам". В тюркските езици, думата е удостоверена само карачаево-балкарски. Изглежда, обаче тя е избягнала от вниманието на лингвистите. Поради връзката и с другите производни (*kärt*, *kärki*, *kärt*) накратко обсъдени по-долу, не е била разгледана по-подробно.

Карачаево-балкарскот *kärk-* "разсичам, пронизвам" и древнотюркските думите *kärt-* "да пукна, сека, режа" и *karki* "тесла, дърводелска брадвичка" са производни на общ основен корен, т.е. на **kär-* "да разсека, пронизвам, режа". И трите форми могат да бъдат анализирани, като **kär-k-* (> *kärk-*), **kär-t-* (> *kärt-*) и **kär-ki* (> *kärki*). Формата *kärt* (< **kär-(U)t*) - "насечен" в азерски, турски, и чувашки *kart* "насечен, отбелязвам с насечка" (*kart* < *kärt* < **kär-(U)t*) също ясно демонстрира, че етимология на въпросните думи трябва да се основава на пратюркския глагол **kär-*. Според М. Сташовски (M. Stachowski) формата **kär-* на глагола *kärt-* може да бъде изведена от формата *kir-* (< **kär-*) "хапя, гриза, късам", съществуваща в якутския (сака) тюркски език.⁸ Но този интересен и важен факт, досега е убягвал от вниманието на всички тюрколози и алтаисти, които са обсъждали етимологията на думите *kärt-* и *kärki*. Смисълът "хапя, гриза, късам" в якутски, очевидно е метафоричен смисъл, а също може да бъде разгледан като вариант на *kärt-* "режа, троша; (гриза), (късам); и също бележа, т.е. правя насечка надрез, в езика на алтайските тюрки.⁹ Този метафоричен смисъл очевидно е производен на значенията "режа, троша; бележа (с нарез)" на пратюрк. глагол **kär-*.

В древнотюркски е налице - (X)k1- формираща основа, както посочва Ердал (Erdal) – форми (от преходни основи) които са непреходни глаголи (напр *bölük-* "да влязат в отделни стада" от *böl-* "да се разделят"; *kork-* "да се страхуват" от *kori-* "защита", и т.н.)¹⁰ Ердал също отбелязва, че "-(X)к- глаголите [т.е. - (X)k1- глаголи] не са нито транзитивни (преходи) нито пасивни, а са непреходни, и никой не е придружен от пряк обект или се квалифицира с пряк обект.¹¹ Тъй като (X)k1- образува непреходни глаголи в древнотюркски, то не може да не бъде взет под внимание в случай на глагола *kärk-*. Ние трябва да намерим друга словообразуваща основа, която образува преходни глаголи. По този начин, ние сме изправени пред една категория глаголи в древнотюркски, която не е изследвана досега.

В древнотюркския език е имало и определена група от думи, които Ердал не обсъждат в книгата си „Древнотюркското словообразуване“ (Old Turkic Word Formation). Това са:

- (1) *yak-* "възпламенявам, горя (нещо)",
- (2) *kirk-* "стрижа (овце)",
- (3) *irk-* "събирам или сглобявам (неща)",
- (4) *alk-* "използвам до край, стигам до края на (нещо)",
- (5) *sik-* "(отнася се само за мъжкия индивид) да се съвкуплява (с жена)",

⁶ Hilmarsson 1996:94.

⁷ Adams 1999:162; Adams 2013:172.

⁸ Stachowski 1993:61.

⁹ вж. 'грызть (о грызуне) // (kemirgen) kemirmek' (Alt., AltGND.).

¹⁰ Erdal 1993:649.

¹¹ Erdal 1993:650-651.

(6) *sĭk-* "прокаравам, натискам", т.н.¹² Въпреки, че в др.тюрк. ез., тази група от думи, не е толкова голяма, аз мисля, че има още много други примери от тази категория в съвр. тюркски езици които не са били събрани, и разгледани все още. А карачаево-балкарското *kāĭk-* което се обсъжда тук е само един пример от тях.

Броят на примери от съвр. тюркски езици може, да бъде разширен, но мисля, че тези примери ще бъдат достатъчно, за да се направи окончателно заключение за словообразуващите основи - (X)k2- в глаголни форми, споменати по-горе. От друга страна, ние не трябва да се учудваме, че тази група в древнотюркски не е толкова богата.

Има и такива формиращи основи в древнотюркски, за които могат да се посочат само няколко примера; като случаите на форми със срединно -d-, за които Ердал посочва само седем примера в древнотюркски.

Преди да преминем към разглеждането на думата *kārĭk-*, и глагола от който тя се образува, ще се спра на най-очевидните етимологии на въпросните глаголи, за да се разбере характера на формиращите основи -(X)k2- в древнотюркски. Обща черта на глаголите в тази група, че всички те са транзитивни или преходни, но не всички основи са удостоверени в древнотюркски. Те всички са ясни. Напр. *yak-* (< **ya-k-*), възпламенявам, горя (нещо)". Глаголът е произведен на (преходната?) основа **ya-* "да изгори, да подпали" незасвидетелстван в древнотюркски. Тази основа, може да се види в рефлексивния (възвратен) глагол *yaŋ-* "да изгори, да пламне" в древнотюркски, която обикновено се анализира като **ya-n-*, където словообразуваща основа -(X)ŋ- е източника на това словообразуване. Ясно е, че тя трябва да се анализира, както **ya-k-* > *yak-*. (ЖВ.: но в кит. 暈 *yūn*, др.кит. *whēnh*, среднов.кит. *whīn* – изгаря, свети, т.е. можа да е заемка от кит.).

kīrk- (< *kīr-k-*) "да стриже (овце)". Глаголът е производно на преходната основа *kīr-* стържа, реша коса, е засвидетелствана в др.тюрк. Ето защо трябва да се разгледа като *kīr-k-* > *kīr-*.

irk- (< **ir-k-*) "да съберат или сглобят (неща)". Производно на глаголната основа **ir-* да се съберат, да се обединят, да образуват група, стадо, която не е засвидетелствена в др.тюрк., но е формата *ir-* обединявам, събирам се открива в каракиргизките текстове.¹³ Също се открива и в монг. като непреходен глагол *ir-* събира, обединява, натрупва, образува група.¹⁴ Следователно трябва да се анализира като **ir-k-* > *irk-*.

alk- (< **al-k-*) "да се използва до край, да стигнем до края на (нещо)". Производна на глаголната основа **al-* „да свърша, да завърша“, която не е удостоверена в др.тюрк., но е засвидетелствано в монг. *ala-* убивам, заколвам.¹⁵ Така че се анализира като **al-k-* > *alk-*.

sik- (< **sī-k-*) "(само за мъжете), за да се съвкупляват (с жена)". Производна на глагола **sī-* ¹⁶ "да уринира, да освободи семенната течност", което не е удостоверено в др.тюркски, но може да бъде посочено в турските анадолски диалекти като формата (DS) *sī-* "да уринира; да протече; (овце и кози), за да се освободи семенната течност. Основата показва и други производни в древнотюрк. ез. (*sīd-* "да уринира" *sīk* "пенис" < *sī-k > якутски *īk* "урина"). Противно на някои мнения, обаче, аз смятам, че смисълът, „да се съвкуплява“ не е първичната, а вторично значение ("да освободи и семенната течност" → "за да се съвкуплява"). Така че, ние трябва да го анализираме като **sī-k-* > **sīk-* > *sik-*.

sīk- (< **sī-k-*) "да прокара, да натисне, да подтисне" и метафорично "да подтисне (някого)". Очевидно е производна на глагола **sī-* "да прокара, да натисне, да подтисне (и други подобни)", защото също има съществително *sīk* (< **sī-*) "плитки, оскъден, стегнат" засвидетелствано др.тюрк. и съвр.тюрк. езици. Може да бъде анализирано, както **sī-k-* > *sīk-*.

Както се вижда от примерите, дадени по-горе, всички четири удостоверени основи (т.е. *alk-*, *irk-*, *sik-*, *kīrk-*) са транзитивни (преходни). По този начин, можем да приемем, че основите **ya-* "да изгори, за да подпали" идва от *yak-*, и **sī-* "да прокара, да натисне, компресираща, подтисне (и други подобни)" от *sik-* са транзитивни. В др.тюркски има, разбира се, и други такива производни словообразуващи основи -(X)k2- (например *ūk-* да трупа, натрупват " <тюркски диал. *ū-* "да се натрупва" и т.н.), които досега са били неизучени. Но това, ще обсъдя в отделно изследване.

¹² Clauson 1972.

¹³ Radloff I:1456.

¹⁴ Lessing 1960:412b.

¹⁵ Lessing 1960:26a.

¹⁶ Дължината на гласната на реконструирания глагола **sī-* е реконструирана от Т. Текин въз основа на глагола *sīd-* (DLT) "уринирам" (< *sī -d-) и якутски (саха) *īk* "урина" (<*sī-k) (и Текин 1995: 183).

Въз основа на разгледаните етимологии, вече може да се направи заключение за състоянието на словообразуващите -(X)k2- в древнотюркски: (1) Очевидно е, че за разлика от непреходната словообр. основа -(X)k1- , която образува непреходни и начинателни глаголи, основите -(X)k2- образуват само преходни глаголи (виж уак-, alk-, irk-, kirġ-, sik- и sik-). (2) Върху основата -(X)k1- се образува глаголи от преходните и непреходните основи, а основите от типа -(X)k2- образуват само преходни глаголи. (3) Глаголните основи от вида -(X)k1- не са удостоверени преди 11-ти век. В групата -(X)k2-, обаче, две основи (kirġ- и alk-) са удостоверени много по-рано. (4) -(X)k2- изглежда са били прикрепяни към прости основи. Но последната дума по този въпрос, свързан с словообр. основи от типа -(X)k2-, разбира се, може да се каже, след по-нататъшни изследвания.

Що се отнася до семантична функция на основите -(X)k2-, положението не е толкова лесно и ясно. В древнотюркски досега е зафиксирана само една основа, т.е. -(X)k1- (по Ердал -(X)k-). Сега, обаче, има друга основа -(X)k2-. Първата -(X)k1- е засвидетелствана в ранната литература, която е "категорична" или "интензивна" словообр. основа, по значение.¹⁷ Ердаль обаче пише, че в случай на -(X)k1- той "не вижда основание за това твърдение".¹⁸ Това е абсолютно вярно за непреходните основи от типа -(X)k1- обсъдени в труда на Ердал. Засега, обаче, аз предлагам като работна хипотеза, че втората, т.е. преходната словообр. основа -(X)k2-, може би също са били с императивно (категорично или интензивно) семантично значение. Но това значение вече не може да се разглежда при производните на -(X)k2- изобщо. Така че, първичната и семантична функция остава несигурна и изисква по-нататъшни изследвания. Следва да се отбележи, че основната семантична функция на преходната основа -(X)k2- е вътрешен проблем на древнотюркската граматика, и няма нищо общо с въпроса за произхода на тохарското (б) kārġ- и връзката му с тюркската дума kārġ- обсъждана тук.

След изясняване на статута и производните на -(X)k2- в древнотюркски, ние можем да се върнем към основния въпрос, а именно за съпадението между тох.(б) kārġ- и тюркски kārġ-. Както беше казано по-горе, словообразув. основа на тюркското kārġ- е запазена като kir- (<пратюрк. *kār-) в якутски (сака). По този начин, имаме една преходна основа за анализа на тюркското kārġ- като kār-k, където -k- е очевидно преходна словообр. основа -(X)k2- описана по-горе. Що се отнася до пратюрк. основа kār-, това повдига въпроса, дали пратюрк. *kār- "да отсече, отреже, промуши; метафорично зн. „да хапят, гризат" е заемка от ПИЕ, т.е. дали тя ни връща към ПИЕ *(s)ker- "да отреже" или не. Това е напълно възможно, но е необходимо допълнително изследване. (1) Но дали е така или не, е без значение относно въпроса за заемането на тох.(б) kārġ- и тюрк. kārġ- обсъждан тук; (2), от друга страна, ако това се установи, ще се осветлят много трудни въпроси, както в хронологичен ред, така и теоретично. (3) За да се установи това, е необходимо да се проследят още много критерии, които обаче, не притежаваме за момента. Аз ще се върна на този въпрос отново, след приключване на разглеждането на всички тохаро-тюркски лексикални съответствия. Мисля, че в бъдеще ще имаме сравнително голям брой критерии за се реши този въпрос.

За да обобщим казаното въз основа на резултатите получени тук, най-вече въз основа на тюркските и тохарски морфологични критерии, логично е да приемем, че тох.(б) kārġ- е заемка от древнотюркски. Все пак, нищо повече, не може да се каже, относно времето и мястото на заемане. Трябва да се види кога е засвидетелствано тох.(б) kārġ, хронологично, т.е. в по-ранните или по-късните тохарски текстове, но за това нямам информация за момента. А това ще бъде определящият фактор за проследяването на хронологията на заемането. От въпросите поставени по-горе, мисля, че съм отговорил на първия, т.е. основния въпрос за това дали или думата kārġ- е заемка в древнотюркски или в тохарски. Въпросът за това "как, кога, къде" е станало заемането, е трудно да се отговори за момента. Окончателни отговори на тези въпроси могат да бъдат дадени само ако се разгледат всички тохарски-тюркски лексикални съответствия, особено на глаголните заемки.

Използвана литература:

- Adams 1999 Adams, D. Q.: *A Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam-Atlanta. 1999.
 Adams 2013 Adams, D. Q.: *A Dictionary of Tocharian B: Revised and Greatly Enlarged*. New York–Amsterdam, 2013

¹⁷ Gabain 1950, §160.

¹⁸ Erdal 1991: 650.

- Alt. Baskakov, N. A. / Toščakova, T. M.: *Oyrotsko-russkiy slovar'*. Moskva, 1947.
- AltGND. Gürsoy-Naskali, E. / Duranlı, M.: *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara, 1999.
- Aydemir 2009 Aydemir, H.: Bemerkungen zu den tocharisch-türkischen und tocharisch-uygurischen Beziehungen: türk. *twqry*, sogd. *twyr'k*, pers. *t(u)gr(a)k* [Toharca-Türkçe ve Toharca-Uygurca ilişkileri üzerine notlar: Türkçe *twqry*, Soğutça *twyr'k*, Farsça *t(u)gr(a)k*]. In: *Journal of Oriental and African Studies* 18. 2009:159-180.
- Clauson 1972 Clauson, Sir G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972.
- DLT Dankoff, R. / Kelly, J.: *Maḥmūd al-Kāšgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. 1-3. Edited and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Sources of Oriental Languages and Literatures.
7. Edited by Ş. Tekin / G. A. Tekin. Harvard University Printing Office. Cambridge, Mass., 1982-1985.
- DS *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 1-12. 2. Baskı, Ankara, 1993.
- Erdal 1991 Erdal, M.: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 1-2. Wiesbaden, 1991.
- Gabain 1950 Gabain, A. von: *Altürkische Grammatik*. 2. verbesserte Auflage. Leipzig, 1950.
- Hilmarsson 1996 Hilmarsson, J.: *Materials for a Tocharian Historical and Etymological Dictionary*. Reykjavik, 1996.
- Lessing 1960 Lessing, F. D.: *Mongolian-English Dictionary*. 1960.
- Radloff I Radloff, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Band I. S. Petersburg, 1893.
- Stachowski 1993 Stachowski, M.: *Geschichte des jakutischen Vokalismus*. Kraków, 1993.
- Tekin 1995 Tekin, T.: *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. İstanbul, 1995.
- Van Windekens 1976 Van Windekens, A. J.: *Le Tokharien confronté avec les autres langues indoeuropéennes. Vol. I: La phonétique et le vocabulaire*. Louvain, 1976.

компютърен превод от англ.: Ж. Войников